

שיר הערש כז'אנר ספרותי

בן-עמי פיינגולד

שיר הערש הוא אחד הז'אנרים הפופולאריים בספרות העולם. הוא מקיף שירה קאנונית, מוסיקה, פולקלור, שירי-עם ושירי זמר וימיו כימי התרבות האנושית.¹ ניתן, לדעתי, להצביע על שלושה מודלים, או תת-ז'אנרים, המסתמנים בהיסטוריה של שיר הערש, אותם אכנה להלן: הסנטימנטאלי, האידיאי והאירוני. החלוקה היא מתודית, לא קטגורית. אין מדובר בשלושה סוגים שונים, אלא בהדגשים, בכיוונים, במגמות, המעמידים בכל מקרה לגופו יחסים מוגדרים, משתנים, בין המאפיינים הז'אנריים של המודלים השונים.

המודל הסנטימנטאלי הוא שיר הערש המסורת, שהאם, ולעתים גם האב, שרים לבן או לבת, ה 'Lullaby' או 'Wiegenlied', והוא בא להרגיע את התינוק (ואולי גם את האם המוטורדת והמודאגת), תוך שימוש בריתמוס מלודי, במצלול אונומטופאי ובחזרות מונוטוניות על צלילים אקספרסיביים, העשויים לעורר אווירה של חום ואינטימיות ... לו-לו ... לה-לה, Hush little baby וכיוצא ב.² מובן מאליו, שהמוסיקה הנכתבת לשירי-הערש, שרובם מולחנים (נושא המחייב דיון מקצועי נפרד מהיבט מוסיקולוגי), היא מרכיב דומיננטי באפיון הז'אנרי של שיר הערש הסנטימנטאלי ובאפקטיביות המעשית של תהליך ההרדמה של התינוק בעריסה. האם מרגיעה את תינוקה לא רק בנוכחותה האוהבת, אלא לעתים גם בסיועו של מלאך או 'שומר' הניצב בצד האם, או מעל לעריסה, ושומר על התינוק מכל רע.³ דוגמא קלאסית, אופיינית, לשיר הערש הסנטימנטאלי הוא שיר הערש של ברהמס, מתוך 'קרח הפלאים של הנער':

עָרַב טוֹב לַיִל צַח,

בְּרָדִים מְבוֹרָךְ – –

עָרַב טוֹב לַיִל צַח,

יִשְׁמְרֶךָ הַמְּלַאֲךְ – –⁴

מוטיב אחד החוזר בשיר הערש הסנטימנטאלי הוא הציפייה לשובו של האב, דוגמת שיר הערש הידוע של 'היילפרין וי' אנגל 'נומי נומי ילדתי':

אָבא הֶלֶךְ לְעִבּוּדָה –

הֶלֶךְ הֶלֶךְ אָבא!

יָשׁוּב עִם צֶאֱת הֶלְבָּנָה –

יָבִיא לָךְ מִתְּנָה!...⁵

שיר הערש הסנטימנטאלי רווח בשירה העברית. הדוגמאות הן רבות, כגון "נומה, נומה, בן יקיר לי, / סער ממרום / אל עריסתך משיח / ורוקם חלוס"⁶. או "הרדמי ילדה קטנטונת, / שם רומז כוכב / לך אני ארקום כתנת, / תכלת עם זהבי"⁷. "נומי-נומי-נומי נים / מזמרים העננים. / וכוכב קטן ברם / מחיך לו / מחלוס"⁸. "נומה ילד נומה בני, / את שנתך אשמר אני. / כוכבים מעל נמים, / שנת שלוח לך בן תמים"⁹ ועוד.

המודל האידיאי קשור קשר פורמאלי ותימאטי עם שיר הערש הסנטימנטאלי מבחינת התבנית הארכיטיפית: אם-תינוק-עריסה-שיר, הוא שיר הערש כסיטואציה דיאלוגית. האם משוחחת, כביכול, עם התינוק ומעבירה אליו מורשת תרבותית, מודעות לגורל לאומי. מספרת לו על מצוקה חברתית או משפחתית ומנסה לעצב את הזהות העתידית שלו.¹⁰ מובן מאליו שהסיטואציה הדיאלוגית היא מעצם טיבה אנטי-סנטימנטאלית ולעתים אבסורדית, שהרי המסרים שהאם מעבירה לילד אינם נקלטים, אינם מרגיעים ומרדימים, והשיר מכוון לקורא הנמען הבוגר, ולא דווקא לתינוק בעריסה. אולם, בכל זאת, נשמר לעתים גם בזיאור זה האופי הסנטימנטאלי, מכוח הנוכחות של האם, הלחן המתנגן העוקף לעתים את התכנים הקונקרטיים של התמליל, והשימוש בקונבנציות התימאטיות והפורמאליות של המודל הסנטימנטאלי.

המודל האידיאי רווח בעיקר בתקופות של מאבק, או התעוררות חברתית או לאומית, וככל שהמציאות החברתית מעורעת יותר, בעידן של משבר, מצוקה, מלחמות, שואה, כן מחריף הניגוד בין הסיטואציה הסנטימנטאלית, הנאיבית והאידיאלית של שיר-הערש לבין המסר האידיאי, על רקע המציאות הריאלית. ושיר הערש התמים, לכאורה, מקבל מימד נוסף, טראגי או פאתטי, או שהוא ממלא תפקיד של שיר-מחאה והופך להיות אמצעי לביטוי המצוקות, החרדות והתקוות של הדור והתקופה. דווקא הזיקה לסיטואציה אם-תינוק-עריסה-שיר של שיר הערש הסנטימנטאלי היא זו שמחזקת את המסר האידיאי מכוח הניגוד בין הטון הסנטימנטאלי והשימוש בקונבנציות של שיר הערש המסורתי, כאשליה בדיונית של מציאות אידיאלית - לבין המציאות הריאלית, החוץ ספרותית האפורה והאכזרית.

דוגמא אחת, ידועה ומוכרת, עדיין במסורת של שיר הערש הסנטימנטאלי, הוא שיר-הערש הידוע של אי גולדפאדן 'צימוקים ושקדים' מתוך האופרטה 'שולמית',

שתורגם אמנם מיידיש, אבל השפיע השפעה רבה על שיר הערש העברי. גולדפאדן עיבד שיר-עם מסורתי על גדי לבן הנוסע ליריד ילסחור בצימוקים ושקדים ואילו יענקל'ה התינוק ילמד תורה, יכתוב ספרים, ויגדל כיהודי טוב ומאמין.¹¹ בשירו של גולדפאדן שרה "בת ציון שוממה" ב"בית המקדש באפילת פינה" (דמות המעניקה לשיר את האופי הלאומי הייצוגי) שיר-ערש לעוללה:

תַּחַת עֲרֶשֶׁךָ, יִשְׂרָאֵל בְּנֵי,
צַח וְצַחֹר עוֹמֵד גְּדִי.
הַגְּדִי הַזֶּה נָסַע לְיִרְדִּים –
זֶה גּוֹרְלֶךָ יְהִי –
צִמּוּקִים עִם שְׁקָדִים.
נוֹמָה עוֹלָלִי, נוֹמָה!

האם לא רק מרדימה את תינוקה. היא גם חוזה את עתידו, את "הגדולה העתידה" הצפויה לו.¹² כסוחר עשיר ומצליח, בנקאי, ואפילו מהנדס רכבות, אבל היא מבקשת ...

וְהִיא כִּי תַעֲשֶׂר, יִקְרִי-לִי,
תִּזְכּוֹר נָא זְכוֹר זֶה שִׁירִי-לִי,
צִמּוּקִים עִם שְׁקָדִים!¹³

שירו של גולדפאדן, ובעיקר מוטיב הגדי והצימוקים והשקדים הניח יסוד לעשרות, אולי למאות, שירי ערש ביידיש ובעברית. היסוד האידיאי בשיר 'צימוקים ושקדים' הוא עדיין כללי, נאיבי, ומשתלב בטון הסנטימנטאלי, העממי, של השיר, אבל יש בו, בכל זאת, מסר ברור שהאם מעבירה, כביכול, לתינוקה, שלא לשכוח את הבית, המסורת, המשפחה ואת שיר הערש שהאיש הבוגר והמצליח שמע בילדותו מפי האם, שאינו רק שיר ערש אלא גם סמל של זהות, שרשים ושייכות למסורת לאומית ותרבותית.¹⁴

בשירה העברית, על רקע תקופת חיבת ציון, ומאוחר יותר בתקופת ההתיישבות והמאבק, נכתבים שירי ערש המבטאים את רוח התקופה ואת האידיאלים הלאומיים של הזור. האם בשיר 'שכב והרדם' מאת א' לובושיצקי, ממשורי חיבת ציון, שרה לבנה על גדולת ישראל בימי קדם בארצו ובעירו ירושלים, ועל גלות ותקות לגאולה, ומסיימת בהבטחה:

אֲזַיְעוּפוּ חִישׁ כְּבָרְקִים
דֶּרֶךְ מְרַחֵב יָם
אֶל הָעִיר הַהִיא הַיִּפָּה
שְׁגִרְשׁוּ מִשָּׁם;

וּבְרִצּוֹן הָאֵל יִבּוֹאוּ
כָּלֶם אֶל הָעִיר...
עֲתָה שָׁכַב וַיִּשָּׁן, בֶּן יִקְרִיר,
שָׁמַע אֲדַבֵּר שִׁיר...¹⁵

אחד משירי הערש הידועים, הפופולאריים, ברוח חיבת ציון, הוא שירו של שי
טשרניחובסקי 'שיר ערשי'¹⁶ האם מרדימה את בנה, על פי הנוסח המקובל:

וְטָשׁוּ צִלְלִים, דָּם צַפְרִים,
נוֹמָה, בְּנֵי אֶפְרוֹחִי! — —

ומבטיחה לו:

יֵאוֹר מִזְרַח, כְּנָפֵי רִנְנִים
יִצְפְּצְפוּ וַיִּרְנְנוּ
יִחֹר שִׁחַר, וּמִקְדָּם
יַעַל גַּם שְׁמִשְׁנֹו.

היא מספרת לו על גורלו ... "עברי הנך, בני; אך זה הוא / אשרך גם אסונך", ועל
עתידו: "נודד תהיה במלוא תבל", אבל אל תשכח את מולדתך ציון, ומבטיחה:
"עוד שמשנו יעל -- לנו זאת הארץ תהיה! / גם אתה בבוניס".¹⁷ שיר פופולארי
וידוע אחר הוא 'שיר ערשי' מאת ע' הרוסי, הפותח בנוסח הסנטימנטאלי
המסורתי: אם-תינוק-עריסה-שומר:

שָׁכַב בְּנִי, שָׁכַב בְּמִנּוּחָה,
אֶל נָא תִבְכֶּה מִרָה,
עַל יָדָהּ יוֹשֶׁבֶת אִמָּה,
שׁוֹמֵרֶת מִכָּל רֵעַ

במהלך השיר מספרת האם לבן על האב ש"ביום עבד, בלילה ישמור", על הגורן
הבוערת בתל-יוסף והעשן העולה מבית-אלפא, אבל "אסור התיאש", "מחר
נתחיל מחדש":

מָחַר צָרִיךְ לִירוֹת הַמַּסָּד,
 בֵּית לְבָנוּ יִבְנֶה הָאָב,
 הַגְּנָה תִּגְדֵּל, תָּרִים הָיִד –
 תִּצְאוּ לְבִנְיָן אֶז יַחֲדִיו. 18

בתקופת הישוב והמאבק נכתבו, כאמור, שירי ערש רבים המשקפים את רוח התקופה. את התקוות, החרדות, על רקע ההתיישבות, הגנה וכו'. "ודור צעיר זה דור חדש / ארצו יגאל וחי" שר מי דפנא.¹⁹ "ישן בני", שר יי כהן, "עוד סביב יהמו שונאים -- התקוה אתה והעתיד הוא לך".²⁰ וכן "גדל בעריסה קטן, / אל ילל שועל ותן, / רעמה של פצצה, / בן חלוץ וחלוצה".²¹ ב-1940 כותב יי למדן את שירו "ליל מנוחה, לך בתי הקטנה". "אמרתי לספר לך על אופיר פלאית וברוכה" שר המשורר, "אך נתקעה האגדה בגרוני ... צל עיט קדמוני, יחשיך אדמת-יה וחיוכה ... עת אדם מכלובם דרוו קרא / לנחשיו: משטמה ואולת".²² על רקע מלחמת השחרור כותב יי מהר "שיר ערש נגבי": "אבא שם חורש שדותינו", שרה האם, "נומה נומה בן". והבן שואל: ... "הן יחרש בשדות המשק, למה לו אקדח וסטן?" והאם משיבה: "אין חריש עמוק בלי נשק ... חשכה לא תפחידנו - נומה נומה בן ...".²³

פרק חשוב ומרגש בתולדות שיר הערש הם אותם שירי ערש ביידיש שנכתבו בתקופת השואה בגיטאות ובמחנות, או על רקע השואה, המשקפים את המאורעות הנוראים של התקופה, דוגמת שירו של שמרל קצירגינסקי 'פונרי', אשר נכתב בגיטו וילנה:^{*}

שֶׁקֶט, שֶׁקֶט, בְּנִי, נַחֲרִישָׁה,
 כָּאֵן צוּמְחִים קְבָרִים,
 הַשּׁוֹנְאִים אוֹתָם נִטְעוּ
 פֶּה מַעֲבָרִים.
 אֶל פּוֹנֵר דְּרָכִים יוֹבִילוּ
 דְּרָךְ אֵין לַחֲזוֹר,
 לְבִלִי שׁוֹב הֶלֶךְ לוֹ אָבֵא
 וְעֵמוֹ הָאוֹר – –

ה'פונרי' הוא אתר ההשמדה הנורא של יהודי וילנה. כאן צומחים 'קברים'. אבא הלך לבלי שוב. ובכל זאת השיר מסתיים בתקוה:

* וראה גם המאמר: יעל נוב, שירת הערש של השואה כמסר חינוכי, בחוברת זו.

עִם הַדְּרוֹר יָשׁוּב גַּם אֲבָא,

נוֹמָה, נוֹמָה, נוֹם. — —

כְּאֵילָן עוֹטָה צְמֶרֶת,

עוֹד יִזְכֶּה לְאוֹר

בְּבוֹא הַדְּרוֹר, בְּבוֹא הַדְּרוֹר. 24

מודל שלישי, עפ"י החלוקה המוצעת, הוא המודל האירוני. הכוונה לשיר ערש אשר לכאורה נכתב כשיר ערש מסורתי, בנוסח הסנטימנטאלי, אולם, למעשה, הוא מציג פארודיה קומית, או לחילופין, טראגית, על שיר הערש כאנטי-ז'אנר מובהק, כדי לשקף מציאות שבה שיר הערש בנוסח הסנטימנטאלי או האידיאלי הוא בלתי אפשרי. שירים אלה, בדרך כלל, אינם מולחנים. ואם הם מולחנים גם הלהן הוא חלק מהאופי האירוני או הפארודיסטי של הטקסט. כך, לדוגמא, כתב ר' אליעזר בישיר ערש:

אֶל בֵּיתֵנוּ הַשָּׁלוֹ

הַתִּגְנַב לּוֹ עֵטֶלֶף.

הוּא צִיץ וְהִתְעוֹפֵף,

נוֹמָה!

הַמְּנוֹרָה פְּתָבָה דוֹמָם

בְּחֵלוֹן רְבוּעַ דָּם.

הַסִּכִּין גַּם הוּא נֹדָם,

נוֹמָה! — — 25

השיר אינו שיר ערש. זהו שיר על פחדים, חרדות, אימת, המשתמש בסמלים של מות וחושך, עטלף, דם, סכין, עץ נופל וכו'. הכותרת 'שיר ערש' משמשת כתחבולה אמנותית. היא מחריפה את האפקט האירוני על ידי העמדת ניגוד בין הנוסח הסנטימנטאלי של שיר הערש שאינו מתממש, לבין הטקסט האחר שלפנינו. דוגמא נוספת, שונה, היא 'שיר ערש' מאת נ' אלטרמן, שנכתב ב-1939. לאחת מתכניות ה'מטאטא', ערב מלחמת העולם השנייה:

נְמִים תְּפוּחַ וְגִרְעִין.

נוֹם גַּם אֶתָּה, הַנְּעֵר.

נְמִים אֶקְדוּחַ וְסִכִּין,

נְחוּת פְּלוּגוֹת—הַסֵּעֵר.

עָצוּם עֵינַיִם, בֶּן תָּמִים.

גַּם כָּל הַפִּירִים נָמִים.

וְגַבְלָס גַּם וְגֵרִינֵג נָם.

וְלִילָה לִילָה בְּעוֹלָם...

שיר הערש של אלתרמן הוא סאטירה חריפה, בוטה, על גרמניה הנאצית ועל ממשלת המנדט, המפקירות ילד יהודי ביער. ילד המסמל גורל יהודי, ערב מלחמת העולם, ערב השואה. ולא במקרה מזכיר המשורר מוטיבים מתוך 'צימוקים ושקדים', המקשרים בין השיר לבין מסורת יהודית והמחזקים את האפקט הסאטירי והאירוני, מן הבחינה הטראגית, של שיר הערש:

אֶךְ תַּחַת עֵרֶשׁ בְּנֵי הָרֶךְ

גָּדִי עָמַד, לָבֵן וְצָח.

הַגָּדִי הֶלֶךְ לְקִנּוֹת חֶלֶב,

אֲבָל חֶפֶשׁ לְשׂוּא, לְשׂוּא,

הוּא לֹא מְצָא, לֹא שָׁם, לֹא פֹה,

כִּי אֵין חֶלֶב, יֵשׁ גֶּסֶטְפוֹ! — — 26

אלתרמן חוזר בהזדמנויות שונות אל מוטיב שיר הערש האירוני, בבלדה טראגית נוסח 'לילה לילה' ("אחד היה טרף -- שני מת בחרב, -- וזה שנותר, נומי נומי, את שמך לא זכר")²⁷ או בפארודיה קומית נוסח 'בחדר הבובות', כשהילדה שרה שיר ערש לידבי ("דבי שן, דבי שן, כלב שן, שן שפן...") וכך מלגלת הילדה בהומור מצליף על אבא ואמא, הדודים והדודות וכו'.²⁸ כן ניתן להזכיר בהקשר זה את 'שיר ערש 1957' מאת יי עמיחי ("בואי נרדם עכשיו -- אנחנו תמיד צריכים לעמוד על המיקוח -- בפרוזדורי הבית...")²⁹ או 'במקום שיר ערש' מאת ד' אבידן ("ישן אדם, / ואם תקום. / יש יותר מדי / דם ביקום").³⁰ וכן את 'שיר ערש למקרים מיוחדים' מאת נ' שמר, שיש בו אמנם "נומי נומי", אבל "במשפחה המצב בלתי רגיל הוא", אין בית ואין אבא. האב נטש. משלם מזונות, אבל הילדה ... "במהרה אותך נשים / בבן שמן או בהדסים".³¹

בכל השירים האלה ורבים דוגמתם שיר הערש הוא כותרת בלבד המעמידה אנאלוגיות - בכל שיר ושיר מתוך טון ונקודת ראות שונה - בין שיר הערש הקאנוני, המסורתי, לבין מציאות שבה אין מקום לשירי ערש והסיטואציה המוכרת אם-תינוק-עריסה-שיר היא בלתי אפשרית.

סוג אחר של שירים, שאמנם אינם מסווגים ומוגדרים כשירי ערש, הם שירים על שיר ערש. אלה הם שירים ליריים בעיקר, בהם מעלה המשורר, הדובר מתוך

זיכרון ונוסטאלגיה, מוטיבים מתוך שירי ערש ששמע בילדותו, ומנסה להבין מתוך פרספקטיבה של זמן את מקומו של שיר הערש בעיצוב הביוגרפיה הרוחנית שלו, ובכך מציג, למעשה, תפיסה ארס-פואטית, ולמעשה גם חברתית ופסיכולוגית, של שיר הערש כשיר המייצג עולם אידילי, 'גן עדן אבוד', על רקע מציאות חדשה מנוכרת או מאוימת. "אמא, אמא, רק אחד, / אחד הוא שיר הערש. / חיק הנוחם ומקלט / בו רק בו בלבד" שר י' אורלנד.³² ובאותה רוח כותבת פ' ברגשטיין ... "שתלתם נינונים בני, אמי ואבי, / נינונים, מזמורים שכוחים --- שרשיהם בעורקי שלובים -- הנה אאזין שיר ערשי הרחוק, / הביע פי אם אלי בת".³³ א' שלונסקי מזכיר בשיר 'הגדי שחזר' את "הגדי שמשיר הערש" שהלך "לקראת צימוקים ושקדים" ולא שב. והנה הוא חוזר ... "מבוגר ועיף וסולח". שיבתו של הגדי היא הביטוי הסמלי, האישי, של פיוס, של שיבה, והוא שמעניק למשורר תחושה של זיקה ושייכות והמשך. "אני בזכותך" כותב המשורר ליגדי, "עוד לי שחוק ודמעה, / עוד שוכנים בי האב והנער."³⁴ "עדיין חיה את בלב - ולעדי" שר שי מלצר ל"פולין העדינה, דליציה המדינה" ...

עֲדִין עוֹמֵד בֵּית-אָבִי כְּעֵמֶד
וְעֲרָשִׁי הַקְּטָנָה עֲשׂוּיָה עֵץ אֶלֶן –
יֹשְׁבָה אַחֲוֵתִי, מִבִּיטָה בַחֲלוֹן
וְשָׂרָה לְאַחִיָּה הַקֶּטָּה, הָאֶהוּבָה:
מִתַּחַת לְעֲרֵשׁ עוֹמְדָה גְדִיָּה,
אֲבִינוּ יֵצֵא וְהֵרַחֵיק בְּנִסְיָעָה –

ומה הוא יביא לנו, אבא השב?
הוא יביא צמוקים ושקדים...³⁵

אחד הגילויים המעניינים והקולעים ביותר להבנת שיר הערש כסמל ארכיטיפי של זהות ושייכות, וכיסוד דומיננטי בביוגרפיה של הילד המתבגר, הוא הפרק 'שיר ערש למרים' בספרו של הפסיכולוג תיאודור רייק 'האני המסתתרת' (1953), העוסק במגעים שבין פסיכואנליזה וספרות מהיבט אישי, אוטוביוגרפי. רייק מספר כיצד הגיע כפליט יהודי מגרמניה לארצות-הברית ב-1938. מלא חרדות וחוסר ביטחון אישי וכלכלי. עם בואו נולדה לו בת. ארוע המקשה עוד יותר על תהליך ההיקלטות שלו ומחרף את החרדות מפני העתיד. הוא קורא לה בשם מרים, על שם גיבורה של 'שיר ערש למרים' מאת הסופר היהודי-גרמני בער-הופמן שזכר מימי ילדותו, ובו הביטוי 'מרים, את חיי!' ('Miriam, mein Leben') כביטוי 'יהודי טיפוסי, כלשונו, הקשור בהווי, מסורת ומשפחה. שיר הערש שברקע, העולה מתוך

הזיכרון הביוגרפי, והשם מרים, מעניקים לו ביטחון, זיקה למסורת ולשרשים ויחיסוף בפני חרדות.³⁶ המחבר, כפסיכולוג, מציג, למעשה, בדרכו, תפיסה ארס-פואטית מובהקת של שיר הערש. לא רק כשיר סנטימנטאלי נוסח נומי-ילדתי וכו', או שיר ילדים נוסטאלגי, אלא שיר הערש כריטואל חברתי המבטא יחס של אדם לזמן, להיסטוריה ולתרבות. אותה סיטואציה שבה האם מרדימה את תינוקה עם שיר הערש, היא אפוא המפגש של אבות ובנים, אדם וחברה, עבר והווה, הווה ועתיד, והביטוי הספרותי של מיתוס וסמל של עם והיסטוריה. שיר הערש הוא תעודת זהות של דור ושל תקופה. שיר שבו היחיד, האומה והחברה מתלכדים לידי אחדות רוחנית ונפשית. לא במקרה נכתבו שירי ערש כה רבים בתקופת חיבת ציון, בספרות יידיש, ובדור ההתיישבות והמאבק, ולא במקרה כמעט שאין נכתבים כיום שירי ערש בנוסח המסורתי, הסנטימנטאלי או האידיאלי.

הערות:

1. על מקורותיו של שיר הערש בעולם העתיק ראה, ג' אדאמס, 'בראשיתה של ספרות הילדים - שירי ערש ושירים דיאקטיים בשומר הקדומה', באמת ד, ג (אביב תשמ"ט), עמ' 11-17.
2. על המאפיינים הזיאנריים של שיר-הערש בהקשר הנידון עיין מ' ברוך, סוגיות וסוגים בשירת ילדים, משרד-הבטחון, תל אביב 1985, עמ' 15-18. ה' רז, 'שיר ערש כביטוי לאחדות העם' ב מחקרים בספרות ילדים בעריכת מ' ברוך, מ' פרוכטמן, אוצר המורה, תל-אביב 1984, עמ' 34-35.
3. עיין, מ' ברוך, שם, עמ' 16.
4. עי ברודסקי, הליד הגרמני ממוצרט עד מאהלר, הקיבוץ-המאוחד, תל אביב 1989, עמ' 240-241.
5. מובא אצל א' לנואל וג' אלדמע, שיר לאלף עריסות, הקיבוץ-המאוחד, תל אביב 1984, עמ' 14.
6. א' שלונסקי, 'שיר ערש', לנואל-אלדמע, שם, עמ' 22.
7. ש' חלפי, 'הרדמי ילדה קטנטנת', שם, עמ' 18.
8. ז' גלעד (זרובבל), 'שיר ערש' ב ד' זהבי, שלא יגמר לעולם, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1981, עמ' 96.

9. מי טבנקין, 'שיר ערש', ספר השירים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1957, עמ' 100.
10. עיין מי' ברוך, סוגיות וסוגים, שם, עמ' 15. מי' רגב, 'שיר ערש', הד הגן לו, ב (טבת תשלי"ג), עמ' 211. א' כהן, תמורות בספרות ילדים, 'אחי', תל-אביב 1988, עמ' 15-17.
11. על המקור היידי עיין R. Rubin, *Voices of the People: the Story of Yiddish Folksong*. The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1979, p. 31
12. על המונח 'גדולה עתידה' בשיר הערש ראה, ד' נוי, 'יבני יגלה למקום תורה: למוטיב הגדולה העתידה בשירי הערש היהודיים, דבר 28.9.1983.
13. עיין א' גולדפאדן, 'שולמית' (תרגום א' לרנר), ב שירים ומחזות, בעריכת ר' גולדברג, ספריית 'דורות' מוסד-ביאליק, ירושלים 1970, עמ' 140-141. נוסח מלא של שיר הערש ראה, 'שירי ערש לינקליה', אנתולוגיה בעריכת ב. כץ וב' קופשטיין, (תרגום א' אופק), הוצאת שלום, ניו-יורק-תל-אביב 1983, עמ' 31.
14. מוטיב הגדי והצימוקים והשקדים מופיע, כאמור, בשירים רבים, וראה, לדוגמא כץ-קופשטיין-אופק, שם, עמ' 23, 35, 48, 51, 61, 76, 89, 115, 132, 143, 163, 165, ובמיוחד שירו של א' מאנגר 'יתומים' עמ' 167.
15. השירה העברית בתקופת חיבת-ציון בעריכת ר' קרטון-בלום, ספריית 'דורות', מוסד ביאליק, ירושלים 1969, עמ' 198-200.
16. השיר מושפע, כידוע, מ'שיר ערש קוזקי', מאת לרמונטוב (עברית: ד' שמעוני, לרמונטוב, כתבים נבחרים, מוסד ביאליק, ירושלים 1956, עמ' 71-73). על השפעה ועל גרסאות עבריות נוספות עיין ע' שביט, 'גלגוליו של שיר הערש - על שיר הערש הראשון של ש' טשרניחובסקי, מאזנים מא, 3-4 (אב-אלול תשלי"ה), עמ' 214-219.
17. כתבי ש' טשרניחובסקי, שירים, דביר, תל אביב תשכ"ח, עמ' יט-כ.
18. ע' הרוסי, שירים ופזמונות, הוצאת 'אנחנו', תל אביב תרצ"א, עמ' נו.
19. מי' דפנא, 'עם שחר עורה', לנואל-אלדמע, שיר לאלף עריסות, שם, עמ' 49.

20. יי כהן, 'שיר ערש', כתבי יי כהן, שירים, דביר, תל אביב תשי"ד, עמ' קטז.
21. שי טשרניחובסקי, שיר-ערש (1936), שירים, שם, עמ' קי.
22. יי למדון, כל שירי יי למדון, מוסד ביאליק, ירושלים 1973, עמ' 316-315.
23. יי מהר, 'שיר ערש נגבי', לנואל-אלדמע, שם, עמ' 58.
24. לנואל-אלדמע, בתרגום אי שלונסקי, שם, עמ' 118. וכן בתרגום אי אופק, כץ-קופשטיין, שירי ערש ליענקליזה, שם, עמ' 160. וכן ראה שם שירים נוספים על רקע השואה והחיים במחנות ובגיטאות, עמ' 169-131.
25. רי אליעז, שירים א, ספריית פועלים, תל אביב 1976, עמ' 113.
26. השיר נכתב לתכנית 'המטאטא' 'מופים וחוטאים' (7.2.1939), ראה ני אלטרמן, פזמונים ושירי-זמר א, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1976, עמ' 125-124.
27. פזמונים ושירי-זמר ב, 1979, עמ' 137.
28. שם, עמ' 23-25. והשווה המוטיב 'דבי שן' בשירה של יי וולך 'הבובה של נוגול', תת ההכרה נפתחת כמו מניפה, מבחר שירים 1985-1963. הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1992, עמ' 73.
29. יי עמיחי, שירים 1962-1948, שוקן, תל-אביב-ירושלים 1962, עמ' 67-66.
30. די אבידן, משהו בשביל מישוהו, מבחר שירים 1964-1952, שוקן, תל-אביב-ירושלים 1964, עמ' 206.
31. ני שמר, הספר השני, לולב, תל אביב 1975, עמ' 20.
32. לנואל-אלדמע, שם, עמ' 92.
33. די זהבי, שלא יגמר לעולם, שם, עמ' 83-82.
34. אי שלונסקי, שירים ב, ספריית פועלים, תל אביב 1954, עמ' 203-201.
35. שי מלצר, אלף, דביר, תל אביב עמ' 10-9.
36. Th. Reik, 'Lullaby for Miriam', The secret Self - Psychoanalytic Experiences in Life and Literature. Farrar-Straus & Young, New York 1959, pp. 295-315.